

הרב שלמה גינצלר

ירושלים

שקל כסף

כסף דיגיטלי בחלכה, והגדרתו של כסף התורה

בעקבות התפשטותו המהירה של המסחר האלקטרוני ברשת, הופכים הכסף ותשלומיו להיות גם הם דיגיטליים. נוסף על כך לאחרונה מטבע דיגיטלי לחלוטין, הקיים רק באמצעות הרשת, והמסחר בו הולך ומתרחב.

האם כסף דיגיטלי נחשב ככסף לפי ההלכה?

א. כסף בתורה

דינים רבים בתורה ובהלכה תלויים בכסף, לא רק בדברים שבין אדם לחברו כקנין כסף ופריעת חוב, אלא גם בדברים שבין אדם למקום – פדיון הבן, מחצית השקל, קידושי אשה, פדיון הקדש ומעשר שני, ועוד. ערכים רבים בתורה ובחז"ל קצובים בכסף: חמשת שקלים לפדיון הבן, חמישים שקל למוהר הבתולות – לשיעור כתובה ותשלומי קנס של אונס ומפתה, פרוטה לקידושין ופדיון הקדשות, מחצית השקל לקרבנות ציבור, ועוד רבים.

למה מתכוונת התורה באמרה "כסף"?

למילה "כסף" יש בתורה שלש משמעויות: שמה של המתכת (כמו כלי כסף, אדני כסף), רכוש באופן כללי (מקנת כסף, כספו הוא), והמטבעות המשמשות למסחר (שקל כסף, אלף כסף, מאה כסף). שלש משמעויות אלו קשורות זו לזו: בימי התורה וחז"ל המטבעות היו עשויות מכסף ממש וערכן היה כמשקל הכסף שממנו נעשו, לכן נקראו המטבעות "שקל כסף", כלומר "משקל כסף". מכיון שמאז ועד היום המסחר מתנהל בעיקר באמצעות כסף, נקרא כל הרכוש והקנין על שם הצורה הרגילה בה רוכשים אותו ובה אפשר להחליף אותו – בכסף. מעתה מתעוררת השאלה: כאשר התורה קוצבת ערכים בכסף, למה כוונת התורה, האם למשקל המתכת או לערכה?

בתקופת התורה וחז"ל, כאשר משקל הכסף היה זהה לערכו, ולמעשה משקלו של הכסף הוא גופו היה ערכו, היו שני הדברים אחד ולא היתה משמעות לחלוקה ביניהם. אולם כיום, שמשקל כסף וערך כספי הם שני דברים שונים לחלוטין, יש לשאלה זו השלכות על כל שיעורי הכסף האמור בתורה: כמה יעלה פדיון הבן, האם ניתן לחלל מעשר על הכסף כיום, האם אשה מתקדשת בכסף כיום שאינו שווה פרוטה בפני עצמו, מהי פרוטה, האם צ"ק נחשב ככסף, ועוד ועוד.

האחרונים האריכו לדון בזה, ואמרו גם סברות פרטיות המשתנות לפי כל דין, אך כדי לעמוד על עיקר הענין עלינו להסביר בקצרה את משמעותו של הכסף.

ב. סוגי הכסף לאורך השנים

בסיסו של המסחר בין בני אדם הוא בסחר חליפין: אם אני רוצה חפץ אחד, אני יכול לתת אותו לחברי תמורת חפץ אחר שלי שהוא רוצה. המחליף פרה בחמור לוקח את פרתו ונותן אותה תמורת החמור. אמנם, כדי שיוכל להחליף את הפרה המיותרת בחמור שאותו הוא צריך, עליו למצוא מישהו שבדיוק יש לו חמור מיותר והוא צריך דוקא פרה. אם לא נמצא אחד כזה, ואולי עכשיו בכלל אף אחד מבעלי החמורים לא מעוניין בפרה, ניתן למצוא מישהו שמעוניין להחליף דוקא כבש, להמיר את הפרה בכבש, ולאחר מכן למצוא בעל חמור שיותר מעוניין בכבש מאשר בפרה וכך לקבל את החמור תמורת הכבש. כל זה הוא בהנחה שהפרה והכבש והחמור שווים זה לזה, אבל אם הכבש שווה רק לשלשה רבעים מן הפרה, החליפין הופכים למסובכים עוד יותר. אכן, בעבר שימשו הכבשים כאמצעי חליפין מקובל, ולכן נקראו הצאן "מקנה", מלשון קנין. (ע' רמב"ן בראשית ל"ד כ"ג).

כמובן ששיטה זו מסובכת ומסורבלת. הפתרון לכך נמצא בכסף. כסף היא מתכת יקרה שיש לה ביקוש רב וקבוע, היא קלה לנשיאה ולחלוקה ואיננה מתקלקלת גם במשך זמן רב, ולכן כל אחד מוכן לקבל כסף תמורת הפרה אותה הוא רוצה להחליף, בידעה שתמיד יהיה קל למצוא מישהו שיהיה מוכן לקבל את הכסף שברשותו תמורת החמור שאותו הוא חפץ לרכוש. לכן, בתחילה היה השימוש בכסף באמצעות פיסות קטנות מהמתכת, שנשקלו בתמורה לחפץ הנרכש. משום כך נתינת הכסף נאמרה בתורה בלשון שקילה – "וישקול אברהם לעפרון את הכסף", "ועשרת אלפים ככר כסף אשקול", "ואשקלה לו את הכסף", כי היו שוקלים את הכסף. כדי להפוך את המסחר לפשוט יותר, שלא יהיה צורך לשקול כל פעם את הכסף, החלו להשתמש במטבעות מוטבעים. על כל חתיכת כסף במשקל מסויים הוטבע ערכה לפי משקלה, בדרך כלל על ידי המלך או רשות מוסמכת אחרת, וכך היה המקבל יכול להיות בטוח שהוא מקבל את משקל הכסף הרצוי בלא לשקול אותו בכל פעם. שנים רבות התנהל המסחר בצורה זו, במטבעות זהב, כסף, נחושת, וכו'.

¹ עם התפתחות עסקי הבנקאות, החלו גופים פרטיים שונים שהחזיקו ברשותם זהב להנפיק שטרות חוב על הזהב שברשותם, כדי לחסוך את הטרחה והסיכון בהובלת הזהב גופו. שטרות אלו, שערכם כובד בהתאם לאמינותו של המנפיק, שימשו במקומות מסויימים כמטבע עובר לסוחר, תחת השימוש במטבעות הזהב והכסף עצמן.

בשלב מסויים, החלו גם מדינות שונות לאמץ לעצמן שיטה זו של מסחר. במקום להטביע את חתיכות הזהב שברשות המדינה ולהשתמש בהן, הנפיקה המדינה שטרות חוב תמורת הזהב שברשותה, וכן מטבעות ממתכת פשוטה שייצגו את הזהב שבאוצר המדינה.

1 סקירה מקוצרת זו על היסטוריית הכסף מופשטת מבחינה היסטורית. למעשה, ההתפתחות ההיסטורית היתה מורכבת יותר, וכללה שינויים רבים ושונים שהשתנו גם ממקום למקום. כאמור, כאן הוצגו הדברים בצורה מופשטת למען הבהירות. כמו כן, הגישות השונות והחוקרים שדבריהם הובאו בנספח הובאו באופן כללי תוך התייחסות ממוקדת לנושא המדובר, בלא להכנס לשינויים שונים ביניהם ולפרטי השיטות.

עם התרחבות השימוש בשטרות ובמטבעות המתכת, החלו המדינות לצמצם את כמות הזהב שברשותן כנגד השטרות שהנפיקו, בפרט כאשר המדינה היתה זקוקה לכסף יותר משהיה ברשותה, כגון בשעת מלחמה, תוך הסתמכות על כך שלא כל השטרות שנתחייבה עליהן יובאו לפירעון.

לאחר מלחמת העולם השנייה, נקבע בהסכם בין-לאומי ערכו של הדולר בארה"ב בצמוד למשקל זהב. כלומר, כל דולר ייצג את התחייבות המדינה לתת תמורתו זהב במשקל מסויים, אף שרק חלק קטן מהזהב נשמר בפועל באוצר המדינה, מתוך הנחה שלא כולם יחד יבקשו לפרוע את תמורתו. מדינות נוספות שלא היה ברשותן זהב, נתנו ערך למטבעותיהן בהתחייבות להמרתם בדולר על סמך מחויבותו של הדולר לפרוע את ערכו בזהב.

פחות משלושים שנה לאחר מכן, לפני מעט יותר מארבעים שנה, הפרה ארה"ב את ההסכם והדפיסה כמות רבה של דולרים יותר מערך הזהב שברשותה בעקבות חובותיה מהמלחמה. בעקבות זאת ביטל אז נשיא ארה"ב את הצמדת הדולר לזהב, ומאז רוב המטבעות בעולם אינם צמודים לזהב.

לפני כארבע שנים, נוצר מטבע דיגיטלי חדש ברשת האינטרנט בשם "ביטקוין". מטבע זה קיים אך ורק בצורה דיגיטלית, באמצעות תוכנה המחזיקה את כספו של כל משתמש, והמסחר במטבע זה נעשה כמובן רק באופן דיגיטלי הנתמך ברשת. מטבע זה אינו כפוף לאף מדינה, והשימוש בו הולך ומתפשט. (קדמו לו נסיונות דומים נוספים שנסתיימו בכישלון). על אף עליות וירידות חדות בערכו, כיום משמש מטבע זה כאמצעי העברת תשלומים מקובל לצרכים שונים ברשת, ובמיוחד בעסקאות חשאיות. בעקבות הצלחתו של מטבע זה התבססו גם כמה מטבעות דומים לו בעיקרון שמאחוריהם, כמו "לייטקוין" ועוד, במידות הצלחה שונות.

צורה נוספת של כסף שאינו ממשי, אם כי קצת רחוקה יותר, קיימת בקהילות קטנות יחסית ברחבי העולם, שחבריהן מציעים זה לזה סחורות ושירותים שונים בסחר חליפין, כשאמצעי החליפין לכך הן "נקודות זכות" ברשת הקהילתית שניתנות לכל אחד הנותן את הסחורה או השירות. כמובן, זוהי הסכמה מקומית בלבד, אך היא דומה במהותה לכל המטבעות הקיימים כיום. לסיכום: הכסף משמש אמצעי להמרת ערך. ניתן לחלק את הכסף ההיסטורי לארבעה סוגים:

"כסף משקל" – מטילי כסף המשמשים למסחר, שערכם כסחורה הוא היוצר את ערכם.

"כסף ערכי" – כסף טבוע שערכו הוא בו עצמו, במשקל המתכת שבו. (הוא הכסף שהיה רווח בימי חז"ל).

"כסף ייצוגי" – כסף שאין לו ערך כשלעצמו, אלא הוא מייצג התחייבות על ערך עצמי אחר המצוי באוצר המדינה.

"כסף חוקי" – כסף שאין לו שום ערך כשלעצמו אלא רק מכח חוק המדינה הקובע אותו לאמצעי המסחר.

הצגה זו של סוגי הכסף השונים כהתפתחות הדרגתית היא הגישה שהיתה מקובלת בכלכלה לאורך השנים. כיום קיימות גישות אחרות המגדירות את הכסף באופן שונה, וראה על כך בהרחבה בנספח בסוף המאמר.

ג. הגדרת הכסף בדברי חז"ל ובאחרונים

בדברי חז"ל אנו מוצאים, שכדי שמטבע ייחשב ככסף לדינים התלויים בכסף הוא צריך לכאורה למלא אחר שני תנאים:

א. שיהיה לו ערך. תנאי זה אינו מפורש בגמרא, אך כיון שבזמן חז"ל נקבע ערכו של המטבע על פי ערכה של המטכת שבו, (זהב, כסף או נחושת), ממילא לכאורה בהכרח צריך שיהיה בו ערך ממשי שאם לא כן המטבע אינו שווה כלום.

ב. שיהיה הילך חוקי. דין זה דרשו בגמ' מן הפסוק "וצרת הכסף" – כסף שיש לו צורה. (ברכות מז: ועוד). "צורה" זו אינה רק ציון ערכו של המטבע, אלא צורה שיש לה תוקף על פי המלכות שעל פיה מטבע זה נחשב "יוצא בהוצאה"².

כאשר הכסף הפך להיות ל"כסף ייצוגי", שיש לו אמנם ערך אך ערכו אינו מצד עצמו אלא מייצג ערך אחר, נחלקו האחרונים האם יש לכסף זה דין כסף לכל דיני התורה או לא³.

לגבי דינים התלויים ביחסם של האנשים לשטרות או המטבעות, הסכמת האחרונים היא שדינם ככסף, כמו לגבי ריבית (שאינן הלוואת שטרות כהלוואת סאה בסאה⁴), לגבי נזיקין (שהמאבד חייב מן הדין ואין זה כמאבד שטר שהיה גרמי⁵), לגבי קניינים (שאינן צריכים כתיבה ומסירה כקנין שטרות⁶), ועוד. הטעם לכך הוא, שבמסחר בין האנשים נחשב הכסף כדבר שהוא בעל ערך לעצמו שאינו תלוי בדבר אחר, אף אם באופן עקרוני ייתכן שערכו מגיע ממקור חיצוני. (כמו התחייבות המדינה וכד').

אמנם, לגבי דינים אחרים שנאמרו בכתוב דינים מיוחדים דוקא לכסף, כמו לגבי אונאה, שומרים, שבועת התורה, פדיון הקדש ומעשר שני וכו', נחלקו האחרונים האם שטרות כסף

2 לכן אמרו בגמרא שמטבע ונפסל כבר אינו חשוב ככסף אלא רק מטבע היוצא באותה שעה (ע' ב"ק צו.), כי אף על פי שצורתו של המטבע הישן קיימת כשהייתה אינו נחשב כבר לכסף היוצא. (וע' תוס' ב"מ מד. ד"ה אסימון).

3 עתה י"ל אנציקלופדיה תלמודית כרך ל"א, ושם בערך כסף (א) הובאו בהרחבה כל הדעות בענין, וכאן נקצר. בסוגיות אלו עסק ביסודיות גם בס' מדות ושעורי תורה פרקים כא-לא, ראה שם גם כן בהרחבה.

4 חז"ל גזרו שאין להלוות פירות במשקל תמורת החזרת אותם פירות באותו משקל (סאה בסאה) כי אם בהגבלות מסוימות, מחשש שמא במשך זמן ההלוואה יעלה ערכם של הפירות ונמצא שהלווה מחזיר פירות שערכם גבוה מהפירות שלוה ויש כאן סרך ריבית. הגבלה זו קיימת בכל סוגי הפירות והחפצים, מלבד בהלוואת כסף, שאף אם כל הסחורות הוזלו כך שכביכול ערך המטבע עלה במשך ההלוואה אין זה נחשב כריבית מפני שאנו תולים את ההוזלה בסחורות ואילו ערכו של המטבע נשאר קבוע. (ע' שו"ע יו"ד סי' קס"ב). גם בכסף של היום מודים כמעט כל האחרונים שמותר להלוות מעות תמורת מעות (במעות המדינה) ואין בזה איסור ריבית אף אם ערך המטבע עולה.

5 אמרו בגמרא (ב"ק צח.) שהשוף שטר חוב של חברו פטור מן הדין וחייב לשלם רק מדינא דגרמי שהוא קנס, מפני שעצם החוב קיים ושריפת השטר היא איבוד הראיה לחוב ולא החוב גופו, אף על פי שעתה לא ניתן כלל לגבות את החוב. גם כאן, מודים כל האחרונים שהשוף שטרות כסף של חברו חייב כמזיק חפץ בעל ערך עצמי ולא רק כמזיק שטרי חוב.

6 הקונה שטרי חוב של חברו אינו קונה אלא בכתיבה ומסירה. (שו"ע חו"מ סי' ס"ו). לעומת זאת, בשטרי כסף מודים האחרונים שהם נקנים ככל שאר המטבעות ואינם צריכים כתיבה ומסירה.

נחשבים דבר שגופו ממון או לא: יש אומרים⁷ שלגבי דיני התורה אין דינם ככסף ממש אלא כמו שטרי חוב שאין גופם ממון, ויש אומרים⁸ שכיון שיש להם תוקף חוקי בתור כסף הרי דינם ככסף גמור לגבי דיני התורה. (ויש שחילקו בזה לגבי דינים מסויימים⁹). עיקר סברתם הוא, שאף על פי שבדאי ששטרי חוב אינם נחשבים לכסף, כמבואר בגמרא בכמה מקומות, מכל מקום שטרי הכסף כיון שהם יוצאים בהוצאה ומקובלים כאמצעי מסחר על הכל עדיפים הם משטרי חוב למרות שהחוב שבהם הוא המקנה להם את ערכם.

כל אותם האחרונים התייחסו לכסף כדבר שהוא בעל ערך מפאת התחייבות המדינה כלפיו לתת ערך ממשי תמורתו, כפי שהיה בימיהם. [החתם סופר כתב אודות שטרות כסף: "דנראה פשוט אם נשרפו ויש לו לאדם עדי שריפה, אז שורת הדין שהקיר"ה ישלם לו אחרים תחתיהם". (שו"ת חת"ס ח"ג (אבהע"ז א') סי' קכ"ו)].

אולם כיום, כאשר הכסף הוא רק "כסף חוקי", שבעצם אינו מייצג עוד כל התחייבות על ערך ממשי, וכל ערכו הוא רק מפאת הסכמת בני המדינה לכבדו כאמצעי למשא ומתן, יש לדון האם נשתנה דינו מפני כך או לא.

כמו כן יש לדון, האם גם כסף דיגיטלי נחשב ככסף, והאם סוג מטבע שקיים רק באופן דיגיטלי גם נחשב ככסף (אם הוא מוכר כמטבע חוקי).

ד. שיעור כסף התורה

הגאונים כתבו ששיעור פרוטה הוא משקל חצי שעורה¹⁰ כסף צרוף¹¹, וכך פסקו הרי"ף (קידושין דף ו. בדפי הרי"ף ור"ן שם), הרמב"ם (טונ"ט פ"ג ה"א ועוד), הרא"ש (קידושין

7 ע' דרך החיים (לר"י מליסא) דיני פדיון הבן, שו"ת תשובה מאהבה ח"ג סי' ת"ד, שו"ת חתם סופר ח"ג (אבהע"ז א') סי' קכ"ו וע"ש בחלק חו"מ סי' קנ"ג, שו"ת טוב טעם ודעת מהר"ק סי' רע"א ומהר"ג ח"ב סי' ל"ח ושו"ת האלף לך שלמה חו"מ סי' ו' וחכמת שלמה על חו"מ סי' ק"צ, שו"ת בית שלמה חו"מ סי' ל"ד וע' רע"א וע"ז, שו"ת עונג יו"ט סי' ק"ב, שו"ת חיי אריה סי' א', וע"ע בשו"ת או"ש ח"ב סי' י"ד, ח"י הרי"מ אהע"ז סי' כ"ז סק"ג, פתחי שערים ב"מ קיח., שו"ת צפנת פענח ח"ג סי' קע"ח, ועוד.

8 שו"ת חת"ס יו"ד סי' קל"ד וחו"מ סי' קפ"ז שהובא בפת"ש יו"ד סי' ש"ה סק"ז וחו"מ סי' צ"ה סק"א,

שו"ת השיב משה סי' נ"ה, נחל יצחק חו"מ סי' ס"ו סל"ח ושו"ת עין יצחק יו"ד סי' ל', שו"ת שואל ומשיב מהר"ג ח"ג סי' נ"ה, שו"ת דבר משה (תאומים) ח"ב סי' מ"א, ערוה"ש חו"מ סי' ס"ו ס"ט וסי' ר"ג סי' י"ב וסי' רע"ח סי"ג ויו"ד סי' ש"ה סי"ח, חזו"א חו"מ סי' ט"ז ס"ק כ"ו, וע"ע שו"ת חבצלת השרון יו"ד סי' פ"ח, ח"י רע"א חו"מ סי' רע"ח ס"ז, שו"ת אמרי יושר ח"ב סי' קנ"א, שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' ק', ועוד.

9 ע' בהרחבה באנציקלופדיה תלמודית שם עמ' תרל"ח ואילך.

10 שיטת רש"י (שמות כ"א ל"ב, וע' בפירושו בע"ז יא. ב"ק לו: ובכורות מט:) ועוד ראשונים היא במשקל שונה ממשקל זה, וישנן עוד שיטות ראשונים בענין. הזכרנו רק את השיטה שנפסקה להלכה בשו"ע, מפני שעיקרן של כל השיטות שווה וכולן משערות את כסף התורה במשקל מתכת הכסף.

11 האורים ותומים סי' פ"ח אורים סק"ב סובר שכיון שמשקל זה נאמר בכסף מוטבע, צריך להוסיף למשקל

כסף זה את את "מה שצריך ליתן כדי להטביעה", כמ"ש התוס' בשבועות מ: ד"ה בטוענו. יש אחרונים

שסוברים שאין צורך להוסיף, כיון שמתכת הכסף בעצמה נחשבת כמטבע, ע' בחי' הרי"ם חו"מ סי' פ"ח

א' י"ז, שבועות ו' א'), הטור (אהע"ז סי' כ"ז, חו"מ סי' פ"ח), וראשונים רבים נוספים. כך נפסק להלכה בשו"ע (יו"ד של"א קל"ד, אהע"ז כ"ז י'), ואם קידש בכסף בפחות משיעור זה אין חוששים כלל לקידושין אלו. (שו"ע אהע"ז ל"א ט', ח"מ וב"ש שם). כלומר, שיעור זה הוא שיעור מוחלט וברור שאינו משתנה¹².

אם כן, מדבריהם עולה שכסף התורה ערכו הוא במשקלו, כלומר שאיננו ממירים את ערך המטבע שהיה בזמן התורה לערכו במטבעות של זמננו, אלא אנו יודעים שערכו הוא כפי ערכו של משקל כסף צרוף בכל עת וזמן. כלפי עצם מטבע הכסף אולי אין הבדל בין שתי מדידות אלו, שהרי בזמן התורה ערכו של המטבע נמדד באמת על פי משקל הכסף שבו, אך לגבי פרוטה שהיא של נחושת יש לכאורה הבדל.

משום כך, באבני מילואים (סי' כ"ז סק"א) כתב שדברי הרי"ף והרמב"ם סותרים לדברי הריטב"א בקידושין (דף ב. ד"ה בכסף ב"ש) שכתב "ובדין הוא דלא הוה להו לבית הלל למתני בפרוטה (-אלא רק בשוה פרוטה) דהא בקרא כסף כתיב וסבירא להו לבית הלל דלאו כסף ממש אלא ממון דהיינו שוה פרוטה, וכיון דכן פרוטה עצמה שהיא של נחשת היינו שוה פרוטה עצמה ולא כסף היא". האבני מילואים הבין מדברי הריטב"א שכתב "דלאו כסף ממש אלא ממון" שכסף התורה אינו מתכת הכסף כדברי הרי"ף והרמב"ם, אלא הוא כל דבר בעל ערך ומהותו היא ערכו¹³.

ס"ג אות ו', שערי בינה (על שערי שבועות לרי"ף) שער ה' סק"ג, שיעורי תורה עמ' רע"ט והלאה, אגרו"מ יו"ד ח"א סי' ק"צ, חזו"א חו"מ סי' ט"ז אות ט'-י', ועוד.

12 ע' שו"ת ריב"ש סי' קנ"ג, שאפילו נשתנה כוח הקנייה של הכסף נשאר שיעור זה קבוע. וע"ע סמ"ע (חו"מ סי' פ"ח סק"ב) וש"ך (יו"ד סי' ש"ה סק"א וסי' רצ"ד סק"ט) שכתבו ששיעור פרוטה צריך להיות גדול יותר שאפשר יהיה לקנות בו יותר, ורוב האחרונים חולקים עליהם, ע' נחלת שבעה סי' י"ב אות ל"א סק"ה, ביאור"ג יו"ד סי' ש"ה סק"ד, אבני מילואים סי' כ"ז סק"א וע"ש בסק"א, תפארת ישראל שבועות פ"ו מ"א, חי' הרי"ם חו"מ סי' פ"ח אות ו', בית יעקב סי' קי"ג, עולת יצחק ח"א סי' רמ"ו, ערוה"ש אהע"ז סי' כ"ז ס"ג, חזו"א אהע"ז סי' ס"ו אות ב', וע"ע במקנה קידושין ג. ד"ה תוס' ואשה והל' קידושין סי' כ"ז ס"י וחזו"א אהע"ז סי' קמ"ח לדף י"א.

13 האבני מילואים אכן הקשה לשיטת הריטב"א ממה שאמרו "כסף ושוה כסף", כשבצעם הכסף גם הוא רק שוה כסף. לשיטתו אמנם יש לומר, שכסף הוא הערך היוצא בהוצאה, בניגוד לשוה כסף. למעשה, האבני מילואים יכל להקשות סתירה מדברי הריטב"א עצמו (קידושין י"א ע"ב ד"ה ושיעור שני, שבועות ל"ח ע"ב ד"ה ושיעור הפרוטה) שהביא את דברי הגאונים והר"ח והרי"ף ששיעור פרוטה הוא חצי שעורה כסף. ליישב סתירה זו י"ל שכוונת הריטב"א בדף ב' שהביא האבני מילואים היא לומר שכיון שבקידושי אשה אין הבדל בין כסף לשוה כסף, ושיעור שוה פר וטה שאמרו ב"ה הוא מפני שהם מפרשים ש"כסף" האמור בתורה כאן הוא כל דבר השוה ממון (בין כסף ובין שוה כסף), אם כן הפרוטה גם היא נחשבת כשוה כסף מפני שהיא של נחושת וכסף התורה הרי הוא מכסף ולא מנחושת. (נראה פשוט שגם הריטב"א מודה שפרוטת נחושת נחשבת ככסף לענין דברים שצריך בהם דוקא מטבע כגון פדיון מע"ש, שהרי היא מטבע היוצא בהוצאה, וכל מ"ש שפרוטה היא שוה כסף מכיון שהיא של נחושת הוא כלפי פירוש המילה "כסף" בפסוק, שאם תפרשנה על מתכת כסף הרי פרוטה היא רק שוה כסף, ומכיון שב"ה מפרשים שאין הכוונה ב"כסף" רק לכל דבר שהוא שוה ממון אם כן הפרוטה היא בכלל זה. בעיקרו של דבר נאריך עוד להלן).

נמצאו לפנינו שתי שיטות בהגדרת כסף התורה: האם הוא מתכת הכסף, ושיעור הפרוטה הוא כערך חצי שעורה כסף, או שכסף התורה הוא שווי ממוני, ואין חשיבות לכך אם הוא מכסף או מנחושת כמו הפרוטה.

שתי שיטות אלו הן בעצם שתי הבנות שונות של המושג "כסף" האמור בתורה. לפי השיטה הראשונה, "כסף" התורה היא המתכת כפשוטה, אלא שמכיון שמתכת זו נבחרה מפני סחירותה אנו מבינים שהתורה מתכוונת דוקא לצורתה הנסחרת של המתכת, כלומר במטבעות טבועים וחוקיים¹⁴. לפי השיטה השנייה, "כסף" התורה הוא ערך, ובעצם כל דבר בעל ערך מסחרי שניתן לסחור בו יכול להחשב ככסף, אלא שנתייחד שם זה דוקא לדבר המשמש כאמצעי מסחר כללי שהן מטבעות הכסף החוקיות.

ה. יחסם של חז"ל לשינויים במטבע

כדי להבין מהו כסף התורה ע"פ חז"ל, עלינו לראות את יחסם של חז"ל לשינויים שנעשו בכסף כאשר ערכו משתנה, ועל ידי כך ללמוד מהו כסף התורה.

אנו מוצאים בחז"ל שלשה שינויים מהותיים בכסף:

א. בערכו, כאשר כח הקניה של המטבע פוחת או מתרבה.

ב. באיכותו, כאשר הרכבו של המטבע משתנה.

ג. במשקלו, כאשר מוסיפים או ממעיטים את משקלו החוקי של המטבע.

לגבי שינוי בערך המטבע, מתבאר מהסוגיות בב"ק (צג:) לגבי תשלומי גולה, וכן בב"מ (מד: ומה.) לגבי ריבית, שכל חיובי ממון מוערכים בכסף, ותמיד מתייחסים אליו כערך זהה אף אם הוזלו הפירות או הוקרו.

לגבי שינוי באיכות המטבע, מתבאר בגמרא שלא רק כסף צורי (שהוא כסף טהור) נחשב ככסף, אלא גם שאר המטבעות שהיו מעורבות בנחושת נחשבות כבעלות ערך זהה¹⁵, וכן מעות רעות וחסרות מתבאר בגמרא שלענין מקח וממכר רק "נפש רעה" אינה מקבלת אותם, וגם לגבי מעשר שני ניתן לחלל בערכן המלא¹⁶.

בניגוד לשני השינויים האמורים, כאשר השתנה משקלו החוקי של המטבע אנו מוצאים חילוקים בגמרא בענין זה:

כך אמרו בגמרא (ב"ק צ"ז ע"ב – צ"ח ע"א): "בעא מיניה רבא מרב חסדא המלוה את חברו על המטבע והוסיפו עליו מהו, אמר לו נותן לו מטבע היוצא באותה שעה. א"ל ואפילו כי נפיא, א"ל אין. א"ל אפי' כי תרטיא (רש"י: סלע גדול במדה מחזקת רובע), א"ל אין. והא קא זיילין

14 אין זה סותר לכך שגם דינר זהב או פרוטת נחושת יחשבו ככסף, מפני שגם הם מטבע חוקי שערכו נגזר מערך הכסף. (בסוגיית הגמ' בקידושין יב. ובתוס' קידושין ב. ד"ה וכמה מבואר שערך הפרוטה נגזר מערכו של איסר האיטלקי שהוא מכסף. מסוגיית הגמ' בב"מ מד: משמע שנחלקו התנאים האם הזהב נגזר מהכסף או להיפך באותה מחלוקת מיהו טיבעא ומיהו פירא).

15 ע' בשטמ"ק ב"מ ס' ע"ב בתד"ה מאה בשם הריב"ש, ובבכורות נא. ותד"ה והראיין.

16 ע' ב"מ נב: ובפוסקים.

פירי, אמר רב אשי חזינן אי מחמת טיבעא זיל מנכינן ליה, ואי מחמת תרעא זיל (רש"י: שבאו גשמים ונמצאו רוב תבואות בעולם והוזלו הפירות) לא מנכינן ליה. והא קא שבח לענין נסכא (רש"י: אם בא להתיכן ולעשות מהן גרוטאות יש יותר מן הראשונים והוי רבית), אלא כי הא דרב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע עבדי עובדא בזווי דאגרדמיס טייעא עד י' בתמניא (-חומש).

מבואר בגמרא, שמעיקר הדין סבר רב חסדא שדין המטבע החדש כדין המטבע הישן, והיינו שכיון שהלוה לו דינר הרי ערך הדינר הוא ערך נקוב וצריך להחזיר לו עתה את אותו דינר, אף על פי שהדינר כיום גדול במשקלו ממשקל הדינר של שעת ההלוואה.

מדוע אם כן מנכים לו את ההפרש אם הוזלו הפירות? לפי כמעט כל הראשונים, הסיבה שצריך להחזיר לו את ההפרש כאשר הפירות מוזלים או כאשר למעשה הוא מקבל משקל כסף גדול יותר שהוא יכול להתיכו ולהרוויח עליו יותר מהמטבע הראשון היא משום חשש רבית¹⁷. גם כשהפחיתו מהמטבע, נראה מהראשונים שלדעת רב חסדא מעיקר הדין משלם הלווה במטבעות החדשים כפי שווים עתה, אלא שיש אומרים שכיון שיש הבדל ביניהם לענין פירות או לענין נסכא משלים לו את ההפרש¹⁸.

מדברי הראשונים הללו מתבאר, שאין סתירה בין דין זה לדינים הקודמים, ואפילו שינוי במשקלו החוקי של המטבע אינו משנה את מהותו. הסיבה שמנכים את ההפרש היא רק אם המלוה מרוויח כאן מצד אחר, שהוא יכול לקנות בהם יותר פירות (ואם לא אזי לפי רב אשי אינו מנכה, אף על פי שההוזלה היא מסיבה צדדית של ריבוי הגשמים), או מכיון שהוא מרוויח במשקל הכסף כשהוא הופך לגרוטאות. אולם מצד המטבע עצמו, המטבע שהיה בזמן ההלוואה הוא אותו מטבע שיש עכשיו, אף על פי שתוכנו וערכו השתנה.

נמצא, שהמטבע נחשב ערך קבוע שאינו משתנה אפילו אם משקלו בפועל הוגדל, עדיין נחשב הוא כאותו מטבע וכאותו ערך שהיה, ורק ערכם של שאר הדברים השתנה לפיו.

ראיה נוספת יש להביא לכך מהדין הידוע בכל הגמרא שכסף האמור בתורה הוא כסף צורי ובו משערים את כל תשלומי התורה לענין מחצית השקל, פדיון הבן, דמי ערכין, וכו'. זאת, אף על פי שבסלע התורה יש רק עשרים מעות כמו שנאמר (שמות ל' י"ג) "עשרים גרה השקל", ואילו סלע צורי הוסיפו¹⁹ עליו²⁰ ויש בו עשרים וארבע מעות²¹.

17 ע"ש ברש"י, בראב"ד, ברשב"א, ברא"ש, וע' בב"י יו"ד סי' קס"ה.

18 ע' בתשובות גמ"מ סי' י"ג (וע' תשו' רב שר שלום גאון סי' קמ"ה), רי"ף ורא"ש כאן, רמב"ם מלוה ולוה פ"ד הי"א, רמ"ה ור"מ מסרקסטא בשמ"ק ופסקי רי"ד ומאירי שם, שו"ת הרשב"א ח"ג סי' ל"ד וח"ב סי' קכ"ה ושו"ת תשב"ץ ח"ג סי' רפז, שו"ת הריב"ש סי' קצ"ז, טוש"ע יו"ד סי' קס"ה ס"א, וע"ע בשו"ת מהרי"ט ח"א סי' ע"ד. וע' על כל השיטות בהרחבה באנציקלופדיה התלמודית ערך כסף (א), חלק ל"א טור תרצ"ב. 19 בתוס' כתובות י. ד"ה נותן מבואר ש"כשהוסיפו בכל מקום הוסיפו", כלומר שבכל העולם הפך הסלע לגדול יותר.

20 כך שיטת רש"י בבכורות מט: ד"ה וכולן ונ. ד"ה ומשינן. יש ראשונים שמשמע מדבריהם שכסף צורי הוא הכסף לפני שהוסיפו עליו, ע' באריכות בס' מידות ושיעורי תורה פרק כ"א הערה 14.

21 כך שיטת רוב הראשונים וכך נפסק להלכה כדבר פשוט, שהתוספת על השקל היא לכל דיני התורה. יש מהראשונים שסוברים שדינים מסויימים אינם נכללים בתוספת, ע' ריטב"א קידושין י"א ע"ב ד"ה מאי

בגמרא נתנו טעם לדבר מן הכתוב: "אמר רבא סילעים דאורייתא תלתא ותילתא (-דינר) הוי דכתיב עשרים גרה השקל ומתרגמינן עשרין מעין, ותניא שש מעה כסף דינר. מיתיבי, והלא סלע של קדש ארבעים ושמנה פונדיונין פונדיון זה מה טיבו קילבון לפרוטרוט (-וא"כ סלע התורה הוא ארבעה דינרים), בתר דאוסופו עילוייהו (רש"י: ומשנינן בתר דאוסופו עליה. על סלע דאורייתא הוסיפו שתות ועשאוהו למדת סלע צורי עשרים וארבעה מעין), דתניא עשרים גרה השקל למדנו לשקל שהוא עשרים גרה ומנין שאם רצה להוסיף יוסיף ת"ל יהיה יכול יפחות ת"ל הוא".

מתבאר כאן, שאף על פי שבכסף התורה היו עשרים מעות בסלע, כשהוגדלו הסלעים הוסיפו עליו והפכוהו לסלע צורי שיש בו עשרים וארבע מעות בסלע.

בגמרא אנו מוצאים שגם מידות אחרות הוגדלו במשך הדורות, דוגמת מידות הנפח שהיו המידות הירושלמיות גדולות בשתות מהמדבריות שבימי משה, ואחר כך הוגדלו המידות הציפוריות בעוד שתות. אמנם, לכל שיעורי התורה נשאר השיעור כשהיה ולא הוגדל עם הגדלת המידה, ושיעורו במידות הגדולות קטן משיעורו במידות הקטנות, כמו שאמרו במשנה לענין תודה (מנחות פ"ז מ"א): "התודה היתה באה חמש סאין ירושלמיות שהן שש מדבריות", וכן אמרו בברייתא לענין חלה (עירובין פ"ג ע"ב) "מכאן אמרו שבעה רבעים קמח ועוד חייבת בחלה, שהן ששה של ירושלמית, שהן חמשה של ציפורי".

במה נשתנתה מידת המטבע של תורה מהמידות האחרות, שדוקא במידת המטבע הוסיפו על מידת התורה כשגדלה מידת המטבע, ואילו בשאר המידות נותר שיעור התורה כשהיה?²²

לפי המבואר נראה, שדבר זה נובע מעצם הכנת חז"ל את מושג המטבע, על פי דרשתם שניתן להוסיף על השקל אך לא לגרוע אותו. מידת משקל או נפח היא רק אמצעי להגדיר באופן אחיד כמות מסויימת ואין משמעות מהותית לסוג המידה, כך שאין חשיבות באיזו הגדרה משתמשים – אם בשש סאין מדבריות, חמש ירושלמיות וכו'. לעומת זאת, כפי שנתבאר, מידת המטבע אינה מייצגת רק משקל מסויים אלא יחידת מידה של "שם מטבע" שקבעה

קמ"ל ושטמ"ק כתובות י' ע"א ד"ה חכמים תקנו בשם תלמידי ר' יונה, וע' במהרי"ט אלגזי בכורות פ"ח סי' ע"ט (א') מש"כ ע"ז.

22 שאלה זו הקשו התוספות (מנחות עו, ב ד"ה התודה): "וא"ת כי אמר רחמנא עשרון ניזיל בתר השתא כדאשכחן גבי חמש סלעים של בן בפי' יש בכור (בכורות נ). בתר דאוסופו עליהו, ויש לומר דשאני התם דגלי קרא כדרשינן מדכתיב יהיה". בקושייתם הבינו התוס', שהמידות שנקבה התורה הן יחידות מהותיות, ואם נשתנה המידה עדיין צריך להביא שש סאין גם אם הסאין הירושלמיות של היום גדולות מהסאין המדבריות של התורה, כיון שהתורה מחייבת להביא "סאה" – את המידה עצמה, בין קטנה ובין גדולה. בתשובתם מתרצים התוס', שאין לתורה עניין דוקא במספר מידות מסויימות דוקא, אלא בכמות קבועה של סולת, ואחת היא מה תהיה שיטת המדידה שלה, בסאין מדבריות, ירושלמיות או צפוריות. רק במטבע, מכח גזירת הכתוב של "יהיה", גילתה התורה שהקפדתה היא על יחידות המטבע עצמן ואפילו הן גדולות יותר ממטבע התורה המקורי. (ובהגבלה שלא יהיו קטנות יותר). וע"ש עוד בקרן אורה, ובחזו"א י"ד הל' פדיון בכור סי' קפ"ב אות ו' לדף נ' ע"א, וחזו"מ סי' ט"ז אות י"ד.

התורה הנגזרת ממשקל זה, כך שלאחר שנתקבע ערך זה המטבע הוא המייצג את הערך על פני כל הדברים.

מטעם זה ראינו שאמרו חז"ל כל השומות הן בכסף, וכל שינויי המחיר בשוק הם ביחס לפירות ולא לכסף בעצמו. משום כך גם אמרו שכל מטבע שיוצא בהוצאה בערכו הנקוב נחשב כבעל ערך זה, גם אם איכותו ירדה מחמת תערובת סיגים או שחיקה, ואפילו אם הוסיפה המלכות על משקלו החוקי – תמיד אנו מתייחסים אליו כאל אותו הערך, ורק האופן שבו הוא מיוצג (משקל הכסף שבו) השתנה. יתרה מזו, אפילו שיעורי התורה שבכסף נשתנו והוגדלו בהתאם להוספה על המטבע, מכח גזירת הכתוב "יהיה" שכוונת התורה לערכו של אותו מטבע, אפילו אם הוגדל²³.

ו. משמעותו של "כסף צורה"

כפי שנתבאר לעיל, חז"ל התנו את הפיכתו של מטיל הכסף ("נסכא") למטבע שדינו ככסף התורה בכך שתהיה בו צורה, כלומר שיהיה הילך חוקי. דין זה דרשו בגמ' מן הפסוק "וצרת הכסף" – כסף שתהא בו צורה על פי המלכות שעל פיה מטבע זה נחשב "יוצא בהוצאה", וכשנפסל המטבע ואין לצורה זו תוקף בטל ממנו שם מטבע (ע' לעיל הע' 2).

מה נותן לצורה זו תוקף והופך את מטילי הכסף המצויירים בה ל"כסף" שבו נאמרו דיני התורה? נראה מדברי הראשונים שהסכמת בני המדינה לבסס עליהם את מסחרם היא המקנה לצורה שעל המטבע תוקף:

הרמב"ם (גזלה פ"ה ה"ז-י"ח, וכן טוש"ע חו"מ שס"ט ב') כתב: "מלך שכרת אילנות של בעלי בתים ועשה מהן גשר מותר לעבור עליו וכן אם הרס בתים ועשה אותן דרך או חומה מותר ליהנות בה וכן כל כיוצא בזה שדין המלך דין. במה דברים אמורים במלך שמטבעו יוצא באותן הארצות שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים אבל אם אין מטבעו יוצא הרי הוא כגזול בעל זרוע וכמו חבורת ליסטים המזויינים שאין דיניהן דין וכן מלך זה וכל עבדיו כגזול לכל דבר"²⁴.

23 בהסתייגות שלא יקטן יותר, כאמור. החזו"א הנ"ל סובר שההוספה היתה ע"פ סברת חז"ל באותו זמן, ואינה תלויה דוקא בהוספת המלכות, כך שאם בדורות הבאים תוסיף המלכות על המטבע לא ישתנה עפ"י שיעור התורה אם לא יסכימו על כך חז"ל. אף על פי שהתוס' בכתובות הנ"ל כתבו שהסלע בעולם הוסף, כתב החזו"א שכיון שהוסף הסלע בעולם ראו חז"ל להוסיף גם כן בשיעור התורה כדי להתאים את המידות. כך משמע לכאורה גם מהשיעור שנתנו הגאונים והראשונים הנ"ל במשקל הכסף, ולא תלו אותו בשינויי כל דור. אולם, מדברי התוס' במנחות הנ"ל לא נראה כן, וכמ"ש בכל מקום התייחסו חז"ל למטבע כערך מוחלט אף אם פחת משקלו או נוסף, בין באם באופן מציאותי (ע"י חסרון המטבע) או ע"פ המלכות (ששינתה את שיעוריו). הסיבה לכך שלא מצינו הוספה נוספת לכסף התורה מלבד זאת שבימי יחזקאל או ראשית הבית השני (ע' תוס' מנחות עז. ד"ה והשקל, בכורות ה. ד"ה והשקל, ב"ב צ: ד"ה השקל) מבוארת מהתוס' בכתובות הנ"ל ש"כשהוסיפו בכל מקום הוסיפו", והיינו שהוספה זו היתה בכל העולם ולא במקום אחד, בעוד שאר ההוספות המוזכרות בגמרא נראה שהיו רק במקום אחד. על הסתירה לכאורה בין גזירת הכתוב שאפשר להוסיף לבין שיעור הגאונים והראשונים במשקל כסף, ראה להלן.

24 הגר"א (ביאור הגר"א חו"מ שס"ט סק"ט) ציין כמקור לדברי הרמב"ם הללו את הגמרא במגילה (דף יד:)

מתבאר מדברי הרמב"ם, שכל תוקף חוק המלכות שבעבורו אמרו "דינא דמלכותא דינא" הוא מכוח זה שבני המדינה משתמשים במטבע שטבע, והיינו ששימוש במטבע הקבוע בחוק המלך מורה שהוא המלך המקובל עליהם²⁵ כסמכות שעל פי חוקיה נקבעים מטבעותיהם.²⁶ יתר על כן, לדעת ר"ת (בתוס' קידושין יא: סד"ה והרי) הגרה שבימי משה היתה משקל כסף ולא מטבע טבוע, ואף על פי כן אנו מוצאים שהתורה אומרת שהשקל הוא "עשרים גרה", ו"אגורת כסף" המוזכרת בנביא (שמואל א' ב' ל"ו, ופירש"י שם: "ממשקלות כסף הוא") משמשת ככסף. נראה מכך, שכסף התורה הוא האמצעי המשמש למסחר בין בני האדם, ולכן כל עוד שהמסחר התנהל בכסף במשקל היה דינו של כסף זה כמטבע, אולם כאשר החל המסחר להתנהל במטבעות כסף ולא במטילים אמרו חז"ל כי רק הכסף הטבוע נקרא כסף לדיני התורה.²⁷

מתבאר אם כן, שהתנאי להפיכתו של המטבע ל"כסף" הוא היותה אמצעי המסחר המוסכם על בני המדינה. ברגע שהפך כסף זה להיות אמצעי המסחר, שוב איננו רואים בו את ערכו העצמי, אלא הוא מקבל את הערך אותו הוא מייצג. כלומר, ברגע שהחליטו בני המדינה להשתמש במידה מוגדרת של כסף כיחידת המסחר, כגון לקרוא למשקל 320 גרעיני שעורה כסף בשם "סלע" ולהשתמש בשאר המידות הנגזרות ממנו כאמצעי למדידת ערכם של כל הדברים, הופכת מידה זו להיות המעריך הקבוע לכל הדברים שכולם נמדדים בה. בעצם קביעתה של מידה זו כערך, הופכת מידה זו להיות המעריכה אפילו של הדבר ממנו נגזרה, כלומר שמתכת הכסף עצמה הופכת להיות מוערכת על ידי אותה יחידת מידה והיא נחשבת כסחורה בלבד. כאמור, בשונה ממידות כמו אורך או נפח, שהן אמצעי להגדיר דבר אחר, מידה זו שהוסכמה היא מידה עצמית שאיננה מגדירה דבר אחר אלא כל הערכים נערכים לפיה, ולכן כאשר הוגדלה מידת הסלע למשקל 384 שעורות כסף, גזרה התורה שתוגדל כמות הכסף הנדרשת במטבע כדי להגיע למידה זו.

בגמרא אנו מוצאים כי קיים הפרש במחיר בין ערכה של מתכת לא טבועה ("נסכא") לערכה של מתכת טבועה באותו משקל²⁸. נמצא, כי בעצם הטבעתה של המתכת נוצר כאן ערך נוסף

שאמרה אביגיל לדוד שנבל אינו נחשב מורד במלכותו כי "עדיין שאול קיים ולא יצא טבעך בעולם", ומפרש הגר"א ש"טבעך" היינו מטבע שלך. מסתבר שהגר"א פירש כן על פי הירושלמי (סנהדרין פ"ב ה"ג), שנוסחו שם בדברי אביגיל לדוד הוא "עדיין מוניטה דמון שאול קיים", ופירש בפני משה שם: "מטבע שלו, ועדיין לא יצא טבעך בעולם".

25 אם ברצון ואם בעל כרחם מחמת תוקף ממשלתו.

26 נדגיש, כי מלשון הרמב"ם משמע שאין זה רק סימן לכך שהוא המלך שחוקיו שולטים בארץ בניגוד לגזלן, אלא לשונו היא "שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם", כלומר ששימוש במטבע של המלך הוא עצמו המורה על קבלת חוקיו.

27 מחלוקת הגאונים אם פירות יכולים להיות טיבוע נוגעת למקום שקיים כסף אלא שגם הפירות משמשים למסחר, ע' בס' המקח סוף שער מ"א ובריי"ץ גיאנות ב"מ מד. בשם רב שרירא.

28 ראה בב"ק צ"ח ע"א בשם מטבע של חבריו, והרבה ראשונים פירשו שההפרש ביניהם הוא חומש או מעט יתר, ע"פ הגמרא שם "עד י' בתמיניא", ע"ש בראב"ד, שו"ת הרשב"א ח"ד סי' רפ"ז, רא"ש ב"ק פ"ט סי'

שלא היה קיים קודם לכן. כיון שנתבאר שבקביעת יחידת מטבע הפכה המידה למידה עצמית, אם כן אין אנו רואים כאן את ערך מתכת הכסף בתוספת הערך נוסף של ההטבעה, אלא כל ערכו של המטבע הוא ביחידת המידה – משמעות ערכה של המתכת היא רק כאמצעי להבעת ערכו של המטבע, אך בעצם הערך מתייחס כאן אך ורק למטבע, דהיינו לצורה המגדירה אותו ולא לערכה של המתכת המרכיבה אותו.

בגמרא (ב"ק צ"ח ע"א) "אמר רבה השף מטבע של חבירו פטור, מ"ט דהא לא עבד ולא מיד" – כיון שגופו של המטבע קיים וחסרה רק צורתו²⁹. רואים אנו מכאן, כי אכן קיים חילוק מהותי בין גופו של המטבע לצורתו. גופו של המטבע הוא המתכת ממנה הוא עשוי, ומתכת זו נותרה בעינה ועל כן פטור השף "דהא לא עבד ולא מיד", אף על פי שאובדן הצורה מהמטבע הפך אותו ממטבע "כסף" למטיל מתכת בלבד. כלומר, ה"כסף" הוא בעצם הצורה ולא גוף המתכת של המטבע, ואותה צורה מופשטת היא הנותנת לכסף את ערכו "כסף" – לא רק את ההפרש בין ערך המתכת לערך המטבע, אלא כל ערכו של המטבע הוא בהיותו "כסף", והמתכת היא רק הדרך בה מיוצג ערכו של הכסף.

ז. כסף התורה – ייצוג של משקל

כל המקורות האמורים לעיל מסייעים לכאורה לשיטה השנייה המוזכרת באבני מילואים הנ"ל, שכסף התורה הוא ערך מסויים, ולכאורה שלא כשיטת הגאונים והראשונים שנפסקה להלכה שכסף התורה הוא משקל המתכת. אמנם, כפי שהוזכר לעיל (ר' הע' 13), הריטב"א עצמו לו מייחס האבני מילואים את השיטה השנייה, כתב כדברי הגאונים שהכסף משוער במשקל המתכת.

בשיעורי הכסף האמורים בתורה, כמו בכל שאר השיעורים, קבעה התורה מידה קיימת ועומדת לדורות. (הדבר נכון כמובן לא רק ביחס לדורות הבאים, אלא בכל זמן נתון קבעו חז"ל ששומת כל דבר היא בכסף, כך שכל חוב נמדד בכסף כלפי כל שינוי ביחסי הסחורות בעולם).

בעיקרו של הדבר יש לשאול, מדוע נקבעו כל שיעורי הממון בצמוד למתכת הכסף, שערכה ביחס לכל שאר הדברים משתנה במשך הדורות, כמו כל דבר אחר? מדוע לא ניצור יחידות מידה עצמאיות, שאינן תלויות בדבר כך שהן לא תשתנה כלל, וכל הדברים כולם יוערכו לפיהן, בלא להצמיד את המידה לדבר מסויים, כמו מתכת הכסף שהיא בעצם סחורה ככל הסחורות?³⁰

אלא, שבאופן מהותי רעיון זה אינו פותר את הבעיה³¹. בסופו של דבר, אמצעי ההמרה עצמו, גם אם ננתק אותו מכל תלות בדבר אחר, יהפוך להיות תלוי בשינויי הערכים. למשל,

²⁹ י"ב, פסקי רי"ד שם, ר"י מלוניל ועוד. (וע"ע באנציקלופדיה תלמודית שם מעמ' תרפ"ט).

²⁹ הראשונים שם פירשו שדין זה תלוי בדין חיובי גרמא וגרמי, ע' בשו"ע חו"מ סי' שפ"ו ס"א-ג', אך על כל פנים אנו רואים כאן את החילוק בין ממשותו של המטבע לצורתו.

³⁰ שאלה זו מקבלת משנה תוקף כיום, כאשר ערכם של מטבעות המדינות עצמם משתנה מיום ליום ביחסים ביניהם, ובעצם לא ניתן להצביע על שום סולם ערכים קבוע שלפיו נוכל למדוד. מדוע לא נוכל ליצור מדר אחד שיכיל בתוכו את כל המטבעות לסוגיהן ולפיו נעריך את כל הדברים?

³¹ כל זאת גם אם לא נתייחס ל"בעיית ההתחלה" הקיימת כאן, אותה הזכרנו לעיל.

בעת שלום עולה ערכם של הסחורות ופוחת ערכו של הכסף (כאמצעי המרה), מכיון שהאנשים מבקשים להרוויח ולמצוא תועלת מכספם³². לעומת זאת, בעת מלחמה הופך הכסף למצרף מבוקש יותר כיון שהרכוש האמיתי נמצא בסכנה, וכך עולה ערכו של הכסף לעומת שאר הדברים³³. לכן, לא ניתן ליצור סולם "אובייקטיבי" שישאר תמיד ללא שינוי וישקף את כל ערכי הדברים האחרים, כיון שגם אמצעי ההמרה שמייצגים את סולם הערכים הופכים להיות מוצר נסחר שערכו משתנה לפי תנאי השוק.

אם כך, בהכרח צריכים אנו לומר שההחלטה לקבוע דבר שעל פיו ייוצגו ערכי כל הדברים חייבת להיות החלטה שרירותית, שבה אנו מחליטים על דבר אחד מכל הדברים שהוא ייצג את הערך הבלתי משתנה וכל הדברים ייחשבו כמשתנים לפיו.

אמנם, כאמור, קביעת התורה לדבר המייצג ערך שאינו משתנה והוא מידת כל הדברים אינה על סחורה 'מעולה' מסוג מסויים, אלא הדבר שהוא ה"עובר לסוחר" ומשמש כאמצעי המסחר הוא כסף התורה.

על כן, קבעה התורה את ערכיה בכסף, ופירשו הגאונים והראשונים שכוונת התורה למתכת הכסף. הבחירה במתכת הכסף נובעת מהמציאות שהייתה בימי התורה, בה שימשה מתכת זו כאמצעי המסחר בין בני אדם, וכפי שנתבאר לדעת ר"ת שקל התורה היה משקלי כסף שאינם טבועים שמשקלם שימש כאמצעי המסחר. גם לדבריו, תוקפם של משקלי הכסף ככסף התורה הוא לא מחמת ערכם העצמי אלא מחמת שהם האמצעי ה"עובר לסוחר". רק לאחר שהתחילו המשקלים להיות כולם טבועים ומטילי הכסף ללא הצורה יצאו ממחזור המסחר, אז קיבל המטבע הטבוע לבדו את שם "כסף התורה" ומטילי הכסף חזרו להיות סחורה ככל הסחורות³⁴.

כיון שנקבה התורה את ערכיה בשקלי כסף העשויים מכסף, מחמת שמשקלי הכסף היו אז אמצעי המסחר המוסכם, נקבעה מידה זו לדורות כאמת המידה לערכי התורה. כאמור, מידה זו היא מידה המגדירה את עצמה ולא מידה שמגדירה דבר אחר, ועל כן כאשר נוספה שתות למשקל הסלע נוספה גם מידת התורה בהתאם, מכיון שהמידה שנקבעה היא מידת "שקל", ורק משקל המתכת הנחוץ להשלים את המידה השתנה.

32 כך אמרו במשנה פאה פ"ח ח'-ט': "מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני... מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול", ואמרו בירושלמי (פאה פ"ח ה"ח): "הדא אמרה חמשין דעבדן טבין מן מאתים דלא עבדין".

33 בשווקים מודרניים קיימים שינויים תדירים מסוג זה, כמו בהעלאת או בהורדת הריבית במשק, וכד'. גם בתקופת חז"ל היו שינויים "אינפלציוניים" בערכו של המטבע עצמו, אם כי שינויים אלו היו איטיים בהרבה מאשר כיום. למשל, העברת כמיות גדולות של מחצית השקל מידי שנה לבית המקדש יצרה מחסור במטבע במקומות מסוימים, ואילו ניצול רב של מכרות הכסף בצירוף שלל רב שהגיע לרומא בעקבות נצחונות יצרו עודף בזהב וכסף שגרם לירידת ערכם של המטבעות. כפי שהבאנו לעיל, בגמ' ב"ק צ"ח ע"א אנו מוצאים התייחסות למקרה שהוסיפו על המטבע ו"קא זיילין פירי... מחמת טיבא", כלומר מחמת עליית ערכו של המטבע.

34 כאמור, "כסף צורה" האמור בתורה אינו כל צורה שהיא, אלא רק צורה התקפה במסחר.

כאמור, בעצם קביעתה של מידת משקל המתכת כיחידת המסחר וכיחידה המגדירה את כסף התורה, הופכת המידה להיות מעריכה אפילו את הדבר שממנו נגזרה, כלומר שמתכת הכסף הופכת עכשיו להיות מוערכת על ידי יחידת המטבע ככל סחורה אחרת. המטבע הטבוע מורה על ערך הנגזר ממשקל כסף מסויים, אך ערך מתכת הכסף בעצמה יכול להפוך לנמוך יותר (מחמת אי סחירותה וכו'), או כאשר המטבע מכיל בתוכו סיגים או נשחק ונחסר ממשקלו ובכל זאת הוא עדיין מייצג את אותו ערך, כיון שערכו הוא ערך של המידה המסויימת שאמנם נגזרה ממשקל מתכת כסף אך עתה הוא ערך מוחלט.

בעקבות כך, גם שאר המטבעות מהמתכות האחרות הופכות להיות מייצגות של המידה הבסיסית הנגזרת מהכסף, כך שהתוס' כותבים שפרוטה היא מנחושת אך היא אינה מייצגת את ערך הנחושת אלא ערכה נמדד על פי הכסף. (לפי זה, הפרוטה דומה ל"כסף ייצוגי").³⁵

נמצא, כי כסף התורה הוא ייצוג של משקל מסויים של מתכת כסף. ייצוג זה יכול להיות אפילו במטבעות שבאמת אינם מכילים את כל כמות המתכת מפני שדי בכך שהם מייצגים את הכמות המקורית, והייצוג יכול גם לגדול אם מוסיפים על מידת השיעור. (כלומר, שהוסכם שיותר מתכת נדרשת כדי לייצג את יחידת הערך שנקבעה).

לכן, כל עוד היתה קיימת מידת התורה המקורית ב"שקל", שיעור התורה הוא מידה זו באופן עצמי, גם אם הצורה להעריך אותה השתנתה (כאשר הוסיפו על המטבע). כאשר בטלה מידה זו מלשמש כאמצעי מסחר, אזי איננו ממירים עכשיו את הערך ההוא לערך הנוכחי (כמו המרה מדולר לש"ח), אלא אנו צריכים לראות מה ייצגה מידת התורה, וכיון שנתברר לנו שמידת התורה ייצגה אז 384 שעורות כסף (אף על פי שבפועל לא הכילה משקל זה, וגם לא היה זה המשקל המקורי של המידה) אנו קובעים שכסף התורה הוא אמצעי המסחר הנוכחי (סוג המטבע הקיים היום) המייצג את אותו משקל כסף שייצגה מידת התורה.

לפי זה כמובן אין כל סתירה בין השיטות ובשיטת הריטב"א בעצמו, כי אמנם כסף התורה הוא לא המתכת עצמה אלא ערכה, והיינו שהמטבעות מייצגים את המתכת אבל לא שהמתכת בעצמה היא הכסף, אך מכל מקום הדרך לשער את מידת התורה בהעדר המידה בעצמה היא על ידי מה שכיום מייצג את אותה מידת משקל כסף שייצג כסף התורה.

עלה בדיננו:

- א. מושג הכסף בתורה הוא בראש ובראשונה אמצעי המסחר המוסכם על בני האדם.
- ב. קביעת המושג "כסף" כערך מדידה המשמשת כאמצעי הערכה לכל הדברים (בשומת נזיקין ושאר כל שומות התורה) היא מעצם מהותה שרירותית בהכרח, ואיננה מתיימרת

35 ייתכן אפילו לומר כי מחלוקת התנאים האם הכסף או הזהב הוא ה"טיבעא", וממילא גם האם ערכי המטבעות נגזרים מהכסף או מהזהב (ר' לעיל הע' 14), אינה נוגעת לשיעור הגאונים שכסף התורה הוא משקל מתכת כסף, ואפשר אולי לומר שמחלוקתם נוגעת למטבעות זמנם אבל בזמן התורה שהשקל נגזר ממשקל גרת כסף לכו"ע נקבע השיעור לדורות על פי הכסף ולא על פי הזהב.

לייצג ערך מוחלט שאינו משתנה, אלא עצם קביעת ערך מדידה היא ההופכת אותו לקבוע ואת כל הדברים לנמדדים לפיו.

ג. כאשר השתנה אמצעי המדידה ממשקל מתכת ל"כסף צורה", הרי שמכיון שהכסף הוא יחידת מידה עצמית, ממילא כל השינויים הנעשים באופן ייצוגה של מידה זו באופן חומרי נחשבים כשינויים בדרך לייצג אותה ולא במידה בעצמה. (הן שינוי באיכות המטבע והן הוספה עליו).

ד. מידת התורה מייצגת משקל מתכת כסף, ועל כן כל אמצעי מסחר המייצג משקל כסף זה גם הוא נחשב כמייצג מידה זו, גם אם במהותו אינו זהה למשקל הכסף. (מטבע כסף שחוק, כסף מעורב בסיגים, כמו גם פרוטות נחושת ודינרי זהב).

ה. כיון שהמידה מייצגת משקל מתכת, בהעדר אמצעי ייצוג למידה זו עצמה (כאשר בטלה מערכת המטבעות שבסיסה הסלע שהוא שקל התורה) אנו משתמשים באמצעי המסחר הנוכחיים המייצגים את ערכה של מידת משקל התורה.

ח. כסף דיגיטלי

ענה עלינו לנסות להגדיר האם הכסף הדיגיטלי הרווח בימינו, כמו גם המטבעות הדיגיטליים, דומים לכסף התורה או לא.

בתחילת דברינו חילקנו את הכסף לארבעה סוגים:

"כסף משקל" – מטילי כסף המשמשים למסחר, שערכם כסחורה הוא היוצר את ערכם.

"כסף ערכי" – כסף טבוע שערכו הוא בו עצמו, במשקל המתכת שבו.

"כסף ייצוגי" – כסף שאין לו ערך כשלעצמו, אלא הוא מייצג התחייבות על ערך עצמי אחר המצוי באוצר המדינה.

"כסף חוקי" – כסף שאין לו שום ערך כשלעצמו אלא רק מכח חוק המדינה הקובע אותו לאמצעי המסחר.

כפי שראינו, התורה התייחסה ככסף ל"כסף משקל", ובימי חז"ל כבר השתמשו רק ב"כסף ערכי", שהוא זהה לכאורה לכסף המשקל ועדיף ממנו בכך שכאשר כסף זה משמש כאמצעי המסחר הופך כסף המשקל למתכת בלבד ("אסימון").

האם יש הבדל מהותי בין הכסף הערכי לכסף הייצוגי ולכסף החוקי? לכאורה קיים הבדל עצום בין כסף התורה שהיה בו ערך ממשי, לבין הכסף כיום שאין לו כל ערך ממשי, אלא הוא רק אמצעי המשמש למסחר בין בני המדינה. כפי שהזכרנו (ראה לעיל באות ג'), האחרונים נחלקו בכסף ייצוגי האם דינו ככסף או לא, אך לכאורה הכסף כיום עוד גרוע ממנו מכיון שהוא אפילו אינו מייצג מאומה, והוא חסר כל ערך ממשי.

על אודות הכסף החוקי הבאנו (ראה בנספח) כמה גישות כלכליות שונות בשאלת מהותו של הכסף. ענה ננסה לבחון על פי הגדרות חז"ל את מושג הכסף.

כפי שראינו לעיל, חז"ל הגדירו את מושג הכסף לדיני התורה כאמצעי המסחר המקובל על בני המדינה. על פי חז"ל, לא "דינא דמלכותא" הוא היוצר את הכסף, אלא הכסף הוא הקובע את "דינא דמלכותא" – רק כאשר בני המדינה משתמשים במטבע שטבע המלך הופך חוק המלך לבעל תוקף של "דינא דמלכותא דינא"³⁶. תנאי זה מתקיים גם בכסף שבימינו, "הכסף החוקי": גם אם נניח שהכסף נוצר ונשלט על ידי המדינה, או שהדרישה לאשראי מניעה את המדינה ליצור, או שהכסף הוא בעצם חוב שנועד להניע את תהליכי הייצור – סוף כל סוף מה שנותן לו את ערכו הוא שבני המדינה מוכנים לתת ערך תמורתו ולסחור בו, שאם לא כן הוא חסר כל משמעות.

לכן, במובן זה שווה הכסף בימינו לכסף שבימי חז"ל, ששניהם הם אמצעי המסחר המקובלים על בני המדינה. אולם, לכאורה עדיין עומד בעינו ההבדל העקרוני: כסף התורה וחז"ל היה בעל ערך עצמי וקיבל את ערכו מכח משקל המתכת שבו, ואילו הכסף כיום ערכו העצמי אפסי ואיננו קשור לערך המיוחס לו³⁷.

לפי כל מה שנתבאר, גם ב"כסף ערכי", הכסף בו עסקו חז"ל, יש חילוק מהותי בין ערכה של המתכת לבין ערכו של הכסף. כאמור, חז"ל מחלקים בין המתכת שבמטבע לבין צורתו, וערכו של המטבע כ"כסף" מתייחס לצורתו, כלומר לערך אותו הוא מייצג, ואילו משקל המתכת הוא רק האמצעי לייצוג ערך זה. גם בכסף ערכי, בעצם יצירת המושג "כסף" אנו לוקחים את הערך האמיתי של הדבר, במקרה דנן מתכת הכסף, והופכים אותו לערך מופשט העומד בפני עצמו שמיוצג על ידי הדבר. כפי שהדגשנו, ברגע שהפך הערך הממשי ליחידת מידה העומדת בפני עצמה, הדבר עצמו (מתכת הכסף) הופכת לאמצעי לייצוג הערך המופשט, ואפילו הגדלה של משקל המתכת במידה מעידה רק על שינוי אופן הייצוג ולא על שינוי הערך המופשט, שהפך להיות עומד לעצמו.

כיון שכך, בעצם יצירת מושג המטבע ככסף יצרנו כאן בעצם ערך שהוא יש מאין – ערכו הגבוה יותר של המטבע הטבוע מערך המתכת ממנה הוא נטבע, אך בעצם לא רק ההפרש הוא ערך הצורה אלא כל ערכו של המטבע היא הצורה, וערך המתכת הוא רק הדרך בה ערך זה מיוצג, כפי שנתבאר לעיל. לכן, יצירת המושג כסף בעצם לוקחת ערך ממשי של דבר (מתכת הכסף) ו"מאיינת" אותה לערך מופשט שהמתכת רק מייצגת אותו. מעכשיו, כל ייצוג מקובל של אותו ערך שיש בו כוח קנייה שווה לערך המקורי נחשב גם הוא ככסף מלא, ואין הבדל בדבר אם חסרה הסלע פחות משתות ועדיין אפשר לקנות בה כמו באותו משקל מקורי ממנו נגזרה מידת הערך, אם הכסף שבה מעורב בסיגים, אם הייצוג של ערך הכסף נעשה במתכת מנחושת או מזהב – סוף סוף מכיון שבין האנשים הוא מוערך כמייצג את מידת שנקבעה

36 הקיסרים המונגולים, לדוגמא, הנפיקו שטרות נייר במקום מטבעות הכסף שרווחו אז, אך הסוחרים לא אבו לקבלן כאמצעי מסחר תקף.

37 בכסף שבימינו, שווי המתכת במטבעות גבוה משווי הנייר שבשטרות, ואף על פי כן ערכם של השטרות גבוה מערך המטבעות. כמובן שגם ערכם הנקוב של המטבעות והשטרות עצמם אינו עומד ביחס שווה לערכם המהותי – אין הבדל בשווי הנייר בין שטר של 50 לשטר של 100.

הרי ערכו כמשקל הכסף המקורי, למרות שבפועל אפילו משקל הכסף המקורי ערכו פחות מהמטבע המייצג אותו.

לפי זה, אין חילוק מהותי בין הכסף כיום לכסף שבימי חז"ל: כשם שבימי חז"ל סלע שחסרה עד שתות ערכה כערך משקל הכסף המלא אותו היא מייצגת, אם כן אפילו כיום כאשר הסלע חסרה לגמרי – כמו בשטרות הכסף – כל עוד היא מוערכת כמייצגת שוות ערך למידה המקורית המייצגת את משקל הכסף דינה ככסף. (אילו היתה קיימת כיום סלע המיוצגת על ידי שטרות).

כיון שכל מושג הכסף מושתת על הפיכת הערך הממשי למופשט, אין משמעות לכך שכיום ייתכן וכל הכסף מושתת רק על ערך מופשט שאין לו קיום עצמי והוא בעצם נוצר מהאין וחוזר לשם – הן גם חז"ל הכירו בכך שהכסף הוא רק מייצג של הערך המופשט גם אם אין לו שום כיסוי במציאות. (לא רק בסלע חסרה, או כשהקיסר טובע סלעים שמעורבים בה סיגים, שההפרש בין המשקל המעריך למשקל הסלע האמיתי גם הוא בעצם יצירת ערך ממשי מהאין, אלא אפילו בעצם יצירת הערך הנוסף של המטבע הטבוע על פני המתכת). משקל המתכת בימי חז"ל היה אמצעי לייצוג אותו ערך מופשט, ואם כיום האמצעי לייצוג הערך הוא בשטרות כסף – גם ערך זה נחשב ככסף, אם הוא האמצעי בו משתמשים בני המדינה לייצוג ערכיהם.

החילוק בין הכסף שבימי חז"ל לכסף של היום נעוץ באופי הייצוג, כי בעוד שבימיהם היתה המידה המשמשת למסחר אותה מידה שקבעה התורה לערכיה, ואילו כיום כבר לא קיימת מידה זו, אך חילוק זה היה קיים כבר בימי הראשונים כשכבר בטלה מידת התורה משימוש מסחרי ונשתנו מידות המטבעות. (על אף שעדיין היו מטבעות אלו "כסף ערכי" וערכן נגזר ממשקלן). את משמעותו של שינוי זה אנו מוצאים בשיעורם של הגאונים והראשונים, ששיעורו את כסף התורה במשקל שעורות כסף ונתנוהו במטבע של זמנם, כלומר הם לקחו את מידת הערך המיוצגת בתורה (המידה שייצגה משקל כסף מסויים כאמצעי מדידה) והמירוהו לאמצעי המסחר המשמש בזמנם באותו שווי של מידת התורה, ולא היה חולק על כך שכסף זה הוא כסף התורה לכל הדינים.

נמצא, שבאופן מעשי אין כל משמעות לצורת הייצוג של הכסף: בעצם זה שקבעו חז"ל יחידת מידה לערך על פי משקל כסף, הופך כל ייצוג של מידה זו לכסף התורה. (גם אם אינו מכסף או שאין בו את אותו משקל וכד'). בהעדר ייצוג למידה זו עצמה, אנו לוקחים את אמצעי המסחר המשמש בפועל באותו ערך שהיה אמור להיות למידה זו כיום. (כלומר, מטבעות בשווי משקל הכסף אותו ייצגה מידת התורה).

על כן, אם ניקח את אמצעי המסחר כיום באותו ערך של מידת התורה, כלומר שטרות "כסף חוקי" בשווי משקל 384 שעורות כסף, הרי שייצגנו בכך בכסף זמננו את מידת ערך התורה שייצגה את משקל אותן 384 שעורות כסף בכסף זמנה.

לפי זה, אם כיום כסף דיגיטלי משמש ככסף לכל דבר, גם הוא יחשב ככסף לכל דיני התורה³⁸.

מבחינה זו, אין גם הבדל בין כסף דיגיטלי (דהיינו כסף "אמיתי" המיוצג בצורה דיגיטלית) לבין מטבע שהוא דיגיטלי במהותו (כמו ה"ביטקוין") – כל עוד שניהם משמשים כאמצעי המסחר המקובל על בני המדינה באופן חוקי דינם ככסף.

נדגיש, כי כאמור לא די בכך שהיה או קיבוץ אנשים יסכימו על דבר כאמצעי מסחר להחשיבו ככסף, אלא צריך שיהיה לו תוקף חוקי ומחייב. בפועל, עדיין לא קיבל הביטקוין כיום מעמד חוקי של כסף, ולכן בודאי שאינו נחשב ככסף. כל הדיון כאן הוא על אופן שמטבע דיגיטלי לגמרי יהפוך למטבע חוקי במדינה ויהיה אמצעי המסחר המקובל על כל בני המדינה – או אז יחשב גם מטבע זה ככסף.

הגדרתו של הכסף כאמצעי המסחר ה"עובר לסוחר" מאפשרת לנו להגדיר את הכסף כיום למרות שהוא אינו משמש יותר כ"כסף קנין" כבעבר³⁹.

בניגוד למעשה הקנין הנמצא בתורה ובחז"ל, הרי שכיום מערכת הכלכלה והמשפט אינה מתייחסת כלל למעשה הקנין, ומבחינתה כל עיסקה היא 'התחייבות חוזית' לספק סחורה ולתת תמורה בעדה. כל הסכמה על עיסקה היא בעצם חוזה והסכמה לביצוע עיסקה בעתיד. לכן, למרות שחלק מן העיסקאות נראות לנו כמעשה קנין, כמו אדם הנכנס לחנות ומשלם ולוקח סחורה בעד התשלום, אך בכל מקרה של התדיינות על העיסקה יתייחסו אליה השלטונות כהתחייבות לספק סחורה תמורת הכסף, ללא התייחסות למעשה הקנין, והדיון יהיה האם כל צד מילא את חלקו בעיסקה. לכן, בניגוד לקנין כסף או שאר קניינים של תורה שבהם בודקים קודם כל מתי חל הקנין ומי המוחזק, הרי שהכסף כיום הוא רק תמורה ומילוי התחייבות הקונה בעיסקה. נמצא, שהכסף כיום אינו ממלא את אותו תפקיד שמילא בעבר.

למרות זאת, על פי האמור יש לומר שעדיין כיום הכסף מוגדר ככסף, משום שהוא עדיין אמצעי המסחר המקובל והדבר ה"עובר לסוחר" בכל עיסקה.

ז. שוק הנגזרים

כיון שכאמור כיום רוב עיסקאות הקניה והמכירה הן בעצם כהתחייבויות חוזיות⁴⁰, יש לדון בהשלכות ההלכתיות של עיסקאות אלו מבחינת "קנין אתן", וכן מבחינת איסורי ריבית.

38 מבחינה מהותית, נתינה של כסף דיגיטלי ללוקח יכולה להחשב כקנין כסף בין המוכר ללוקח, אך איננו דנים כאן בהגדרת השימוש המעשי בכסף דיגיטלי.

39 האחרונים כבר עמדו על החילוק בין 'כסף שוויות' ל'כסף קניין', אך לשני הצדדים בחקירה זו הכסף הוא העושה את מעשה הקניין.

40 בפועל, כל אדם הקונה בחנות חפץ ואינו מקבל את אותו חפץ שמשך בשעת הקנין (כמו ששכח מאד בקניית מוצרי חשמל, בניגוד למוצרי אוכל) אלא המוכר מספק לו את הסחורה לאחר מכן, ייתכן ויש במתן הכסף הסכמה לעיסקה ולא דוקא מעשה קנין.

בהקשר זה, נוסיף הערה בנוגע למסחר בשוק ההון בשוק הנגזרים, (חוזי העברה ואופציות), הנובעת מאותן סברות שנתבארו לעיל על מהותו של הכסף. (ראה בהערה הסבר כללי קצר על מהותו של השוק⁴¹).

41 קיימים שלשה סוגים של הסכמי מסחר על רכישה עתידית של דברים:

חוזי העברה

חוזי העברה הוזכרו כבר בגמרא בכמה אופנים של "פסיקה על השער", כלומר קביעה מחיר עכשווית לסחורה שתבוא לאחר זמן. (בין אם נתן כבר את תמורתו או לא). מהותו של החוזה הוא סיכום בין המוכר לקונה על מכירתה של סחורה עתידית במחיר שנקבע מראש בזמן החוזה כיום. מטרתו של חוזה זה היא לבטח את המוכר מפני ירידת ערך עתידית של סחורתו שתמנע ממנו לכסות את השקעתו, ואילו הקונה מרוויח את קניית הסחורה במחיר מוזל באם לא ירד ערכה.

לדוגמא, איכר משקיע סכום גדול ביבול החיטה שלו, וכדי להיות בטוח ברווחיו הוא מוכר כיום את החיטה שתצמח, בדרך כלל במחיר נמוך מעט ממחיר השוק הצפוי, אך כך הוא מבטיח את עצמו מפני ירידת מחיר פתאומית שתמנע ממנו למכור את חיטתו לכשתצמח במחיר הוגן.

חוזה אלו מקובלים כיום בכל סוגי הסחורות, כולל במטבעות, והוא עולה בהרבה על המסחר בחוזי העברה חקלאיים. לדוגמא, אדם שזקוק לסכום כסף במטבע מסויים בעתיד, יכול לרכוש אותו עכשיו בחוזה העברה לפי מחיר עכשווי. חוזים אלו אינם נסחרים בבורסה.

חוזה עתידים

חוזה עתידים החלו להסחר בשוק ההון לפני כ-50 שנה, ומאז צמח המסחר בהם באופן חד. חוזה עתידים בעיקרו דומה לחוזה העברה, דהיינו הסכם מכר על סחורה מסוימת בכמות מסוימת שתימכר בעתיד בתאריך מסויים, לפי מחיר שנקבע עכשיו. אולם, בניגוד לחוזה העברה, בחוזה עתידים הנסחר בבורסה משלם הקונה כביטחון מקדמה על הסחורה שהוא עתיד לקנות. (בד"כ 10 מסך החוזה). תשלום זה מופקד בחשבון מיוחד, והוא מתעדכן ומשתנה מידי יום לפי השתנות מחירה של הסחורה. (ישנם חוזים המתעדכנים מידי שבוע, וישנם המתעדכנים רק בעת תאריך המימוש).

לדוגמא, אדם רוצה לרכוש בעוד חודש 100 אונקיות זהב במחירן כיום. מחיר הזהב כיום הוא 4500 ש"ח לאונקיה, ולפיכך ערך הסחורה כיום הוא 450,000 ש"ח. הקונה משלם עתה כביטחון 45,000 ש"ח (10) לחשבון המיוחד. אם למחרת ירד מחיר הזהב ל-4400 ש"ח לאונקיה, נגרעים 10,000 ש"ח (ירידה של 100 ש"ח לאונקיה כפול 100 אונקיות) מהחשבון, ולהפך אם המחיר עלה. באם בשעת הבשלת החוזה (היום המיועד למסירת הסחורה) מעוניין הלקוח לרכוש את הזהב בפועל, מעביר לו המוכר את הזהב והוא משלם את היתרה של 90 מערך הסחורה שעדיין לא שילם, בכפוף לשינויי המחיר המתבקשים. יתכן מצב שבו הקונה אינו מעוניין בסחורה, ואז מושב הכסף לקונה גם כן בהתאמה לשינויי המחיר. באופן מעשי, ברוב רובם של החוזים העתידים הקונים אינם מעוניינים בסחורה בפועל (למעלה מ-98 מהחוזים), והחוזים נסגרים בסליקה כספית בלבד, כלומר בזיכוי או בחיוב חשבון הלקוח לפי ערך החוזה. בישראל, המסחר בחוזים עתידים בבורסה מתבצע בסליקה כספית בלבד.

חוזה עתידים נערכים בבורסה לא רק על דברים שניתן באופן תיאורטי לקנותם בפועל, כמו סחורות או מטבעות, אלא גם על דברים שאין כל אפשרות לקנותם – מדדי מניות, שערי ריביות, אג"ח וכד'. כך ניתן לבצע חוזה עתידים על המדד, כשהחשבון המיוחד מתעדכן מידי יום בהתאם למדד, אף שבאופן מעשי אין ממשות ל"קניית" המדד. כל מהותו של החוזה היא כעין הימור בין המוכר לקונה על השתנות המדד בתום תקופת החוזה.

אופציות

האופציות החלו להסחר בבורסה לפני כ-30 שנה, וגם הן צמחו במהירות לחלק גדול מהיקף שוק ההון.

בחוזי העברה, הקרויים בגמרא הקדמת מעות, קיימת בעיה של איסור ריבית, בתנאים מסויימים. (ע' בגמרא ב"מ עב:-עד., ובשו"ע יו"ד סי' קע"ג ס"ח-י"ג, וסי' קע"ה), כיון שכאשר הקונה נותן למוכר היום סכום כסף מסויים תמורת דבר שבעתיד אולי יהיה שווה יותר הרי זה כאילו הלווה לו עכשיו כסף זה תמורת החזרת דבר בעל ערך יותר גדול.⁴²

לפי זה, גם בחוזים עתידיים ובאופציות, שהם בעצם התחייבויות קניינות עתידיות, ייתכנו לכאורה אפשרויות לאיסורים אלו, בתנאים מסויימים.

אולם, על פי האמור יש לומר, שכשם שאנו רואים לגבי דיני הכסף חילוק בכל הדינים בין הדבר הממשי (המתכת) לדבר המייצג אותו באופן מופשט (כסף), כך יש חילוק בין חוזי העברה ממשיים לבין חוזים עתידיים ואופציות שרק מייצגים חוזי העברה באופן מופשט:

כמבואר לעיל, מצינו בחז"ל שהמטבע מייצג את מתכת הכסף, אך בפועל דיניו וערכיו שונים לגמרי מהמתכת, והייצוג של הערך (המטבע) הופך לערך בפני עצמו ונפרד לגמרי מהדבר שאותו הוא מייצג (המתכת). בשונה ממתכת ממש, שערכה נמדד אך ורק לפי המתכת שבה, ודינה כדין כל סחורה אחרת, המטבע הנגזר ממנה הוא יחידת מידה לעצמה, שכל עוד היא מייצגת באופן קביל את הערך הקבוע לה נחשבת ככסף המייצג את המידה. כאמור, כל שינוי במתכת של המטבע נתפס כשינוי הדרך לייצג את הערך, ואילו הערך עצמו קיים ללא כל שינוי.

האופציות הינן זכות קנייה (call) או מכירה (put) של סחורה, בדרך כלל מניות. זכות זו עולה כסף, אך אינה מחייבת את קונה הזכות לממש אותה בבוא העת.

בזכות קנייה, הרוכש קונה זכות לקנות מנייה מסויימת בעוד חודש במחיר שנקבע היום, תמורת אחוז מסויים מערכה. לדוגמא, אם קונה 100 אופציות של רכישת מניה מסויימת במחיר 100 ש"ח למניה, ומשלם תמורת זכות זו 5 ש"ח למניה, בסה"כ 500 ש"ח. אם בעוד חודש יעלה מחירה של המנייה יותר מ-100 ש"ח, למשל 120 ש"ח, יממש הקונה את זכותו ויקנה את המניות כפי האופציה שרכש במחיר של 100 ש"ח למניה, 20 ש"ח פחות ממחיר השוק. (הוא מרוויח כאן 20 ש"ח למניה, בניכוי 5 ש"ח ששילם מראש תמורת הזכות לקנות היום במחיר זה) לעומת זאת, אם מחירה של המנייה ירד, למשל ל-90 ש"ח, לא יממש הקונה את זכותו לקנות את המניה במחיר של 100 ש"ח, שהרי הוא יכול לקנותה כיום בשוק ב-90 ש"ח, ונמצא שהקונה הפסיד את הכסף ששילם על רכישת האופציה (500 ש"ח), שאיננה כדאית כיום. בזכות מכירה, רוכש הזכות משלם תמורת הזכות למכור את מניותיו בעוד חודש במחיר שנקבע היום. גם כאן, הרוכש משלם סכום מסויים תמורת הזכות למכור, וכשמגיע זמן זה הוא יכול לבחור אם לממש את האופציה ולמכור מנייה זו (כאשר מחיר השוק שלה נמוך ממחיר האופציה, וכך נמצא שהוא מוכר את המניה במחיר גבוה ממחיר השוק), או שלא לממש את האופציה ולא למכור את המניה. (כאשר מחיר השוק שלה גבוה ממחיר האופציה, ועדיף לו למכור במחיר השוק מאשר במחיר האופציה).

חוזים אלו מהווים כעין רכישת ביטוח, המבטיח את האפשרות לקבל את המנייה (בזכות קנייה) או לקבל על המנייה (בזכות מכירה) סכום מינימום קבוע מראש. גם כאן, חוזים אלו נסחרים בבורסה גם על דברים שאין שום אפשרות מעשית למימוש האופציה, דוגמת מדדים שונים, כך שביום מימוש האופציה מקבל רוכש האופציה רק את סכום ההפרש בין המחיר שנקבע מראש (לדוגמא, 100 ש"ח ליחידת מדד מסויימת) לבין השונות באחוזים כיום (לדוגמא, אם המדד עלה ב-2, יקבל רוכש אופציות קנייה 2 ש"ח לכל יחידת מדד שרכש עליה אופציה).

42 בחוזי ההעברה המתוארים לעיל, בדרך כלל אין נתינת כסף ללקוח מראש, ולכן אין בהם בעיה של הקדמת מעות.

כעין זה ניתן לומר גם על שוק הנגזרים, חוזי ההעברה והאופציות. למרות שבאופן תיאורטי חוזי העברה ואופציות מסמלים קנייה ומכירה של סחורה ממשית, הרי שבאופן מעשי המסחר בבורסה אינו עוסק כלל בסחורה ממשית. (כאמור, במסחר בבורסה בישראל לא קיימת בכלל האפשרות לסליקה פיזית של המוצר עצמו, וכל החוזים מסתיימים בסליקה כספית בלבד. גם באופציות, המסחר הוא בערכי מימוש המניות ולא בקניית המניות עצמן). לכן, יש מקום גדול לומר שאין דין שוק הנגזרים כדין חוזי העברה. בחוזי העברה, שהם חוזים על הסחורה בפועל, יש מקום לאיסור ריבית בקניית מוצר בערך שונה מערך השער, אולם בשוק הנגזרים המסחר אינו בסחורות ממש אלא בערכי שוק שונים – הסחורות הן רק הדרך להביע את ערכי השוק, אך המסחר הוא בערכים המיוצגים ולא בסחורות עצמן. (כך קיים גם מסחר בערכי שוק שונים שאינם מייצגים סחורות ממשיות, כמו חוזים ואופציות על המדד וכו'). מסחר זה בערכי שוק נמדד לפי קנייה ומכירה, אך אין כאן כוונה אמיתית לקנות ולמכור, אלא רק מסחר בערכים אלו בלא יישום שלהם בפועל.

לכן, כשם שמצינו בדיני מטבע שהיחס למייצג כערך עומד בפני עצמו שונה מהיחס אל המיוצג, כך יש לומר גם כאן, שייתכן יחס שונה למייצגים העומדים ונסחרים כערך בפני עצמם מהיחס אל המיוצג בעצמו, ואיננו מתייחסים להסכמי הנגזרים כאל קנייה ומכירה של הדבר בעצמו שיש בו משום ריבית, אלא כמסחר מופשט שלא קיימים בו איסורים אלו.